

Фаїна Рябчикова

ПРАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ МОНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОГРАФІЧНОГО ВІДДІЛУ ВОЛИНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО МУЗЕЮ (1929-1930 РР.)

В статті аналізуються система організації та проведення колективних монографічних досліджень етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею, укладені завідувачем відділу В. Кравченком плани та програми обстежень, практика вивчення зібраних польових матеріалів. Визначено основні тематичні складові вказаної методики наукової роботи.

Ключові слова: монографічний метод, колективні обстеження об'єктів, польові дослідження, план експедиції, Волинський науково-дослідний музей, Василь Кравченко, щоденник, вивчення предметів музейного значення.

В статье анализируются система организации и проведения коллективных монографических исследований этнографического отдела Волинского научно-исследовательского музея, составленные В. Кравченком планы и программы обследований, практика изучения собранных полевых материалов. Определены основные тематические составные названной методики научной работы.

Ключевые слова: монографический метод, коллективные обследования объектов, полевые исследования, план экспедиции, Волинский научно-исследовательский музей, Василий Кравченко, дневник, изучение предметов музейного значения.

The article analyses the system of organization and carrying out of collective monographic studies of the Ethnographic Department of Volyn' Research Museum, plans and programs of examinations drawn by the Head of the Department V. Kravchenko, and the routine of the examination and analyses of the collected field data. The article reveals also the basic thematic components of the said strategy of research.

Key words: monographic method, collective examination of an object, field studies, expedition design, Volyn' Research Museum, Vasyl' Kravchenko, diary, study of potential museum specimen.

Наприкінці 1920-х рр., коли краєзнавчий рух в Україні перебував на вершині свого розвитку, у краєзнавчих осередках починають активно популяризуватися методики проведення монографічних досліджень населених пунктів, сільськогосподарських та промислових об'єктів.* У зазначений період вказані обстеження набувають значного поширення в багатьох республіках СРСР. Одним із головних завдань таких досліджень стало виявлення зв'язків між мікро- та макрорівнями соціально-господарських процесів та явищ [2], з'ясування впливу державної економічної політики на функціонування окремих об'єктів.

Напрацювання краєзнавців, їх досвід монографічних досліджень 1920–поч. 1930-х рр. не втратили своєї актуальності і в наш час, особливо при розробці підходів, програм, методів вивчення сучасного села, соціальних, громадських закладів, різноманітних підприємств. Чимало застосованих у цей період прийомів можуть бути використані у сьогоденних польових етнографічних дослідженнях та музейній практиці і сьогодні.

Питання формування та різних періодів діяльності Волинського науково-дослідного музею (далі – ВНДМ), впливу особистості Василя Кравченка на розвиток музейництва краю й України загалом розглядаються у працях Скрипник Г.А. [22], Дмитренко А.А. [7], Костриці М.Ю. [9], Гарбузової Л.Г. [3; 4], Білоуса П.В. [1], Ланчука Н.В. [11]. Вказані автори у своїх дослідженнях звернулися до проблеми проведення етнографічним відділом колективних монографічних обстежень регіону лише фрагментарно. Тому автор ставить перед собою наступні завдання: висвітлити хід та методику проведення таких досліджень, проаналізувати укладені В. Кравченком плани монографічних обстежень та їх застосування на практиці, визначити основні тематичні складові такої форми наукової роботи, з'ясувати шляхи залучення до неї молоді, охарактеризувати зібраний під час експедицій матеріал.

Етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею на чолі з відомим етнологом, музеєзнавцем Василем Григоровичем Кравченком одним із перших в Україні в другій половині 1920-х рр. застосував монографічний принцип організації дослідних заходів.

Монографічні обстеження об'єктів були тісно пов'язані з діяльністю ще однієї інституції музею – Секції Етнографії аспірантури,

* Монографічний метод – ґрунтовне вивчення і детальне обстеження господарської діяльності окремих одиниць з усієї сукупності досліджуваних об'єктів (господарств, промислових підприємств, районів, галузей, НДІ, проектно-конструкторських організацій).

відкритої при етновідділі в 1928 р. Аспіранти активно долучилися до експедиційної роботи, до того ж участь у науково-дослідних заходах музею складала частину їх навчального плану. Слухачі разом із Василем Григоровичем готували матеріали для експедицій, опрацьовували літературу, здійснювали попередні розвідки до запланованих для вивчення об'єктів, а також брали участь у розробці експедиційних планів та програм.

Грунтовним та розгорнутим комплексом науково-дослідних заходів, розроблених В. Кравченком разом зі своїми аспірантами, був «П'ятирічний план досліджування нацменшостей Волині (1929/30-1933/34 рр.)» [19]. Цей документ мав чітку соціально-економічну спрямованість. У пояснювальній записці такий підхід умотивувався його значимістю: «За нашого часу розв'язання питань раціоналізації тваринництва і молочарства в сільськогосподарстві є може одною з найактуальних [...] Колективізація сільського господарства є одним з найактуальніших питань радянського будівництва в сучасну добу» [19, арк. 1-2]. Визначалися наступні завдання дослідних заходів: «Виявити й вивчити, як сучасний стан, так і перспективи розвитку молочарсько-скотарського господарювання та інших галузів скотарства... й подати його на обмірковування й використання широкими колами громадянства» [19, арк. 1]. Окрім цього, дослідники задавалися проблемами використання торфорозробок, становлення та розвитку колгоспного руху на Волині. Практична значущість отриманих результатів визначалася тим, що їх «використовуватиме радянська громадськість у своїй дальнійшій організаторській роботі» [19, арк. 2].

Оскільки фінансові та матеріально-технічні засоби для наукового дослідження національних меншин Волині були обмеженими, план складався лише з двох національно-орієнтованих розділів: А – польський Мархлевський район; Б – німецькі колонії на Волині (Жулинський, Новоград-Волинський, Ярунський, Черняхівський, Володарський райони). Перший передбачав дослідження колективізації та кооперації (1929/30 р.), рільництва (1930/31р.), скотарства, молочарства, торфорозробки (1931/32 р.), виробництв – Биківської і Мар'янівської скляних гут, Кам'янобродівського фаянсового заводу (1932/33 р.), складу місцевого населення та особливостей його побуту (1933/34 р.). Позаяк німецькі колоністи Волині не були у переважачій масі заняті у виробництвах, а натомість чи не найактивніше долучилися до розвитку торфорозробної галузі, у підрозділах другого розділу замість вивчення виробництв було виокремлено об-

стеження торфорозробок. Інші підпункти залишалися аналогічними. План дослідних заходів був розглянутий і затверджений директором Волинського науково-дослідного музею Ф.В. Мефедовою. Планом передбачалося не лише збирання важливої для науки і практики радянського будівництва інформації. Результатом проведення науково-дослідних заходів мало стати утворення підвідділів національних меншин при Етнографічному відділі ВНДМ.

Ще до остаточного схвалення плану вивчення національних меншин Волині, представники секції етнографії аспірантури намітили й підготували дослідження Мархлевської порцелянової фабрики, яке було розпочате влітку 1929 р. Крім працівників етнографічного відділу ВНДМ та аспірантів участь в експедиції взяли також учителі трудшкіл, студенти Інституту народної освіти та керамічного технікуму [6, арк. 1]. Таке дослідження вирізнялося в першу чергу новизною, оскільки на той час подібних заходів в Україні проведено ще не було. У вступній статті до матеріалів Мархлевської експедиції В. Кравченко зауважував, що «до такої праці спонукало ще й те, що, здається, в Українській етнографічній літературі взагалі монографічних праць по обслідуванню фабрично-промислових підприємств ми ще не маємо» [6, арк. 8]. Члени експедиції ставили перед собою мету: зафіксувати старі методи виробництва, а також їх трансформацію, або зникнення під впливом процесу індустріалізації; з'ясувати ефективність використання у якості палива торфу (замість лісу), методів його видобування; визначити доцільність існування заводу у подальшому; встановити еволюцію суспільно-економічного стану та побуту робітників та місцевих жителів у час «перехідної доби».

Розроблений завідувачем етновідділу В. Кравченком план експедиції, яка тривала з 25 червня по 8 серпня 1929 р. [17, арк. 4, 8, 12], було затверджено 15 липня 1929 р. Укрнаукою [17, арк. 7, 8].

За досить короткий термін учасникам дослідження вдалося виявити, зафіксувати та проаналізувати надзвичайно широке коло питань. Окрім вивчення уже згаданих природно-географічних, соціально-економічних, історико-культурних даних, вони детально обстежили процес виробництва порцеляни: обробку сировини («шлямовня, підготовка полива, капельня»); формування капсул, мисочок, філіжанок; виготовлення чайників, молочників; формування та прикріплювання дзьобиків та вушок; роботу утильного, сортово-шліфувального, муфельного, пакувального цехів, глазурні, модельярні, малярні; техніку розмальовування посуду – зокрема, ручну та машинну; малярство, групування та транспортування посуду; виробництво вогнетривкої

цегли. По кожному з названих пунктів дослідники підготували вичерпний описовий матеріал.

Планом експедиції також передбачалося вивчення роботи силової станції, освітлення, водопостачання, торфорозробки. Значну увагу було приділено вивченню робітництва фабрики – його економічного становища, взаємовідносин, а також роботи адміністрації фабрики – організації керівництва, охорони заводу, тощо.

Важливе місце серед проведених заходів відводилося вивченню та характеристиці жител с. Мархлевська, і зокрема окремих робітників фабрики (В. Гончарського, М. Хоміка, Г. Катвіса). Дослідникам вдалося виявити низку трансформаційних характеристик у новобудовах населеного пункту. Цю частину проведених заходів, окрім чисельних вимірних параметрів, доповнював широкий комплекс креслень, малюнків та фотографій.

Окремо учасники експедиції розглянули питання раціоналізації виробництва, режиму праці, аналізу роботи на заводі підлітків та жінок, мотивації та стимулювання діяльності, організації соціалістичних змагань, підтримання робітничої дисципліни, а також охорони праці. Було детально проаналізовано також бухгалтерію та звітну документацію, систему охорони здоров'я на фабриці (амбулаторії, санітарно-гігієнічні норми, знахарство).

Багато цінного матеріалу учасникам експедиції вдалося зібрати під час обстеження об'єктів торгівельної, обслуговуючої та культурно-освітньої сфер: їдальні, перукарні, ярмарку, клубу, гуртків (стрілецького, санітарного, покрою та шиття), бібліотеки, драматичних гуртків (польського, українського, єврейського), школи, фізкультурних спартакіад, духового та струнного оркестрів, «новітніх та старовітніх» розваг робітництва. До плану експедиції було включено й обов'язкове для всіх краєзнавчих досліджень того часу вивчення партійних організацій – аналіз структури та роботи районного осередку партії, характеристика діяльності ленінського комсомолу та піонерії [6, арк. 1-7].

Окрім аспірантів активну участь в експедиції також взяли завідувач історичного відділу ВНДМ Г.П. Ілюченко, вчитель трудшколи П. В. Кондратюк, художники І.О. Барановський та Н.О. Іщенко, студенти Волинського Інституту народної освіти (ІНО) Ф.П. Стеценко та кілька учнів старшої групи Мархлевської 7-річної трудшколи. Технічне упорядкування креслень, планів, малюнків аквареллю було покладене на О.Н. Канцерові. Фотографування під час експедиції проводили Г.П. Ілюченко та Н.К. Дмитрук, а друк фотознімків

– К.І. Проховський. Василь Кравченко також відзначив «одностайну й ширю допомогу дослідникам їхній складній роботі» з боку керівництва та робітників Мархлевської порцелярні [17, арк. 4, 7, 11, 19, 22].

Під час проведення експедиції між її учасниками виникали окремі незгоди, які стосувалися розподілу об'єму запланованих робіт. Зокрема, аспірант М. Сивайов, якому було доручено опрацювати «Заводську кооперацію», заявив, що «він же мистець, а яке ж відношення його до кооперації?». В такій ситуації В. Кравченку вдалося переконати М. Сивайова у тому, що «аспірант-етнограф мусить бути спецом дослідником по всім галузям етнографічної науки. Поскілки є етнографія – наука соціологічна, то й викинути досліджування кооперації з роботи неможливо» [17, арк. 26].

При розподілі об'єму необхідної для виконання роботи В. Кравченко послуговувався галузевим критерієм, а тому обсяг завдань для кожного учасника експедиції виявився неоднаковим. Саме тому аспіранти завершили свою роботу у різні терміни. Найоперативніше опрацював матеріали щодо діяльності бухгалтерії фабрики Яким Зелениця. Другого липня, незважаючи на прохання керівника «допомогти комусь із товаришів, що надто перевантажені працею», він від'їхав додому [17, арк. 15]. 5 червня про виконання завдання відзвітували В. Забродський [17, арк. 12] та Ю. Герасимчук [17, арк. 8].

На щоденних нарадах (у щоденнику аспірантури використовується термін – «конференції») аспіранти звітувалися перед В. Кравченком про виконану роботу, обговорювали між собою різні аспекти своєї діяльності [17, арк. 8].

Зібрані під час експедиції матеріали аспіранти попередньо опрацювали у себе вдома, після чого переслали їх до музею. Не зважаючи на прохання В. Кравченка якнайшвидше здати «працю про Мархлевську порцеляну», не всі учасники експедиції виконали це завдання у визначені терміни [17, арк. 12, 13]. Загалом остаточне опрацювання набутих матеріалів завершилося в 1931 р. [21, арк. 112].

Дослідження німецького колгоспу (вживається також термін артіль) при колонії Стара Буда Пулинського району проводилося з 14 по 18 липня 1929 р. [20, арк. 1] З семи аспірантів участь у ньому взяли лише двоє – Никанор Дмитрук та Мирон Сивайов [17, арк. 8, 27]. Своєрідним поштовхом до проведення цієї експедиції стало виділення з держкоштів Відділом нацменшостей при НКО грошової допомоги. В такий спосіб відділ мав на меті посприяти роботі етновідділу у справі виконання п'ятирічного плану дослідження нацменшин

Волині та відкриття при ньому Підвідділу побуту нацменшостей Волині. Вибір об'єктом дослідження Старобудівської колонії був не випадковим. По-перше, це був один із зразкових новоутворених сільськогосподарських колективів (на думку голови Пулинського райвиконкому т. Гольца); по-друге, колонія, в якій знаходилася артіль, ще кілька років до експедиції була великим осередком німецького консервативного клерикалізму (до революції тут діяла лютеранська семінарія, яка готувала німецьких кістерів для всієї України) [20, арк. 2]. Тому обраний колектив викликав зацікавленість з точки зору вивчення трансформації світоглядних уявлень колоністів.

При аналізі розробленого В. Кравченком та затвердженого Укнаукою плану Старобудівської експедиції помітно, що основна увага в ньому зверталась на дослідження суспільно-побутової сфери. А відтак учасниками експедиції було обстежено та зафіксовано такі її елементи, як: будівлі (житлові та сільськогосподарські), хатнє начиння, оздобу будинків, одяг артільників, взаємовідносини всередині колонії, санітарно-гігієнічні норми життя, повсякденність та свята колоністів. Особлива увага акцентувалась на виявленні елементів «нового побуту»: революційних свят, нових обрядів, комунського похорону, антирелігійної роботи, а також характеристичі організації (ЛКСМ, піонерії, жовтенят). Значну увагу було приділено й питанням історії населеного пункту та «появи колективізму», мети та завдань артілі, її персонального склад, розподілу між членами трудових обов'язків, системи управління [20, арк. I-II]. 15-23 липня 1931 р. відбулася експедиція з вивчення Мар'янівської скляної гуті. Окрім керівника – В.Г. Кравченка, участь у дослідженні, взяли також аспірант І.А. Піонтківський, завідувач педчастиною Житомирської 15-ї трудової школи П.І. Соколовський, студентки Житомирських кооперативного і керамічного технікумів [5, арк. 1]. У зборі старовинних скляних виробів гуті активно допомагали учні Мар'янівської п'ятирічної польської трудової школи [5, арк. 6].

План експедиції, як і у попередніх дослідних заходах, був досить широким. У підсумку зібрані матеріали стосовно вивчення природи села Мар'янівки та сировинної бази виробництва скла склали 16 сторінок письмово-описової частини, розділ «Суспільно-економічні відомості» – 127 сторінок. Учасниками експедиції були зібрані вичерпні дані про роботу силової станції гуті, її підрозділів – сировинного, гончарного, сортувального, пакувального, газогенератору; детально розглянуто процес виготовлення скляної маси, фабрикатів, визначено проблеми транспортування виробів.

Значна увага була приділена характеристиці робітничого колективу гуті, управлінсько-організаційних питань: залучення до роботи та громадської діяльності учнівства, підлітків та жінок, економічне становище працівників, їх соціальний стан та національність, зайнятість у допоміжних промислах, громадського харчування, охорони здоров'я [15, арк. 1]. У матеріалах експедиції були подані вичерпні статистичні відомості, технологічні та економічні показники, представлено звітну документацію гуті. Великого значення було надано також збору інформації про роботу партійного та комсомольського осередків, відомості про ударництво, шефство та трудову дисципліну, проведення соцзмагань. Учасники дослідження також зібрали цікавий матеріал про сучасний побут гутників, їх мову, заботони. Описана клубна робота в селі, діяльність проф-, радіо-, драмгуртка та гуртка «Безвірник», духового оркестру, бібліотеки, громадських організацій [12, арк. 1-4]. Загалом під час експедиції було виготовлено понад 400 ілюстрацій [21, арк. 112].

Дослідження засвідчило надзвичайно складне становище гуті. Однією з найболючіших проблем була відсутність основних сировинних складових (соди та ін. компонентів). За таких обставин дирекція заводу, зокрема т. Сідуха, розпорядився збирати і використовувати розкидану по дорогах «шквару» – залишки колишнього гутного виробництва. З огляду на це, В. Кравченко констатував, що «завод цей дійсно навряд чи довго протягне своє існування, якщо не буде вжито якихсь рішучих на те заходів» [5, арк. 7].

Експедиції В. Кравченка 1929-1931 рр., які були проведені одними з перших в Україні, знайшли своє логічне завершення в оформленні набутих матеріалів у вигляді цілісного зшитку-книги, яка містила вичерпну інформацію про промисловий об'єкт. Прийняття постанови ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р. про видання збірок «Історія заводів» лише підтвердило далекоглядність В. Кравченка, значимість проведеної у ході досліджень роботи. Після прийняття цього припису на місцях були утворені республіканські, обласні і заводські комісії «ІФЗ» («Історія фабрик і заводів»). Активна участь робітників, письменників, істориків, архівістів додала створенню серії широкий розмах колективної творчості. Впродовж 1932-1934 рр. вийшло 12 номерів методичного бюлетеня «Історія заводів». З історії підприємств в 1931-1938 рр. опубліковано близько 250 книг, у тому числі в серії «ІФЗ» – більше 30 [8]. З кінця 1920-х рр. проведення монографічних досліджень фабрик та заводів починає активно популяризуватися у радянській пресі [10, с. 4].

З цього приводу В. Кравченко писав: «Задоволений з того, що сама ідея, висунута уже кілька років тому про проведення «Монографіч-

них» обслідувань фабрик і заводів (частину чого вже здійснено в натурі), багато де-в чому збігається з тезами, висунутими «Постановою» ЦК Партії про видання «Історії заводів». Це можна бачити з самих текстів праць по обслідуванню як «Мархлевської порцелярні», так і «Мар'янівської гуті» [5, арк. 7]. Таким чином, той факт, що розроблені завідувачем етновідділу програми дослідження промислових об'єктів значною мірою відповідали аналогічним – запропонованим для проведення таких експедицій у масштабах Союзу, свідчить про високий науково-методичний рівень дослідницької діяльності етновідділу, прогресивні наукові погляди його керівника В. Кравченка.

Поряд із дослідженням фабрично-заводських об'єктів, з кінця 1920-х рр. працівниками етновідділу активно провадилося вивчення колгоспів Волині. Такі заходи спрямовувалися на комплексне обстеження колективних господарств, збір природничо-географічних, історико-культурних, більшою мірою статистичних та соціально-економічних відомостей. Зокрема, у 1929-1931 рр. етнографічний відділ провів експедиції та зібрав матеріали про Пулинський український колгосп ім. 12-річчя Жовтня (1930 р.) [12, арк. 1], Житомирську єврейську сільськогосподарську артіль «Друкар-колективіст» (1929-1931 р.) [13, арк. 1], Сингурський український колгосп (1930-1931 р.) [14, с. 1], Єврейський колгосп в м. Пуліні (1931 р.) [16, арк. 1], Чеський при с. Крошня та Польський при с. Дзикунках колгоспи (1931 р.) [21, арк. 112]. Зібрані під час цих експедицій матеріали містили багато цінної інформації на лише соціально-економічного характеру, але й стосувалися елементів традиційно-побутової культури населення колективних господарств. На жаль, ці записи В. Кравченко не встиг оформити окремими книгами-зшитками.

Загалом же науково-дослідна робота етновідділу носила комплексний характер. Окрім документування певних елементів народної культури, музейні працівники під керівництвом В. Кравченка проводили аналіз та вивчення набутих матеріалів, оформляли результати експедицій у вигляді наукової роботи, яку готували до опублікування [23, арк. 14 зв.].

Матеріали обстеження Мархлевської порцелярні, окрім іншого, були доповнені списками набутих предметів музейного значення, креслень, фотографій, малюнків, а також термінологічним словником [6, арк. 7], а Старобудівської колонії – планом земель колективу, списком інвентарного майна артілі, фінансово-управлінською документацією (відомістю про купівлю-продаж за 1927-1928 рр., виробничим планом на 1928-1929 рр., фінансовим планом колективу на 1928-1929 рр., виробничим планом розвитку тваринництва, відомістю засі-

ву на 1928-1929 рр., річним балансом продуктів господарства на 1928-1929 рр., планом роботи тракторів) такими таблицями, як: «Промислові підприємства», «Організація робочої сили», «План роботи тракторів», «Загальні витрати господарства», записами пісень та розваг [20, арк. I-II]. У протоколі засідання Бюро Волинської СНР від 09.01.1929 р про обстеження ВНДМ було зазначено, що «В. Кравченко має багато зібраного, розробленого, виготовленого до друку матеріалу, що знаходиться в етнографічному відділі музею» [18, арк. 68]. Такий підхід до оформлення результатів експедицій дозволяв сформувавши надзвичайно цінну джерельну базу уже систематизованих матеріалів етнографії та історії Східної Волині.

Практика науково-дослідних експедицій з вивчення національних меншин Волині була високо оцінена музейними організаціями УСРР. Зокрема, у 1930 р. В. Кравченка запросили прочитати лекції на курсах музейних працівників. Вчений виступив перед слухачами з доповідями: «Значіння вивчення побуту нацменів України» та «Методи переведення колективом н/д. краєзнавчої роботи в натурі», на які схвально відгукувалися як курсанти, так і досвідчені музеологи-практики [21, арк. 113 зв.].

Таким чином, досвід етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею у справі проведення колективних монографічних досліджень не лише засвідчив надзвичайно високий науковий та навчально-методичний потенціал цього закладу, але й продемонстрував значну результативність застосування означеного підходу, що може бути використаний і в сучасних музейних практиках.

Джерела та література:

1. Білоус П. В. Діяльність В.Г. Кравченка як завідувача етнографічним відділом Волинського музею (1920-1931) / П. В. Білоус // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею / відп. ред. Кругляк Б.А. – Житомир: «Форзац», 1995. – С. 63-64.

2. Верняев И. И. Локальные монографические исследования деревни 1920 – начала 1930-х гг.: место в истории науки и современное значение / И. И. Верняев // <http://web1.kunstkamera.ru/science/congress2005/28.pdf>.

3. Гарбузова Л. Г. До питання про історію дослідження народної культури Житомирщини у 20-30-х рр.оках ХХ ст. / Л. Г. Гарбузова // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М.Ю. Костриці: Науковий збірник “Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27 / Голов. Ред. М.І. Лавринович. – Житомир: Видання М.Г. Косенко, 2004. – 440 с.

4. Гарбузова Л. Г. Етнографічний відділ Житомирського краєзнавчого музею, як центр вивчення народної матеріальної та духовної культури краю / Л. Г. Гарбузова // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею / відп. ред. Кругляк Б.А. – Житомир: «Форзац», 1995. – С. 37-39.

5. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. р-853. – Оп. 1. – Спр. 87-а "Мар'янівська скляна гута".

6. ДАЖО. – Ф. р-853. – Оп. 1. – Спр. 85-а.

7. Дмитренко А. А. Становлення етнографічного музейництва на Волині / А. А. Дмитренко // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Випуск IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 38 – 43.

8. Історія фабрик і заводів // <http://vseslova.com.ua/word> (21.03.09).

9. Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М. Ю. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.

10. Крупская Н. Что надо знать культработнику о своем заводе? / Н. Крупская // Правда. – 1929. – № 274 (4408) 24 листопада. – С. 4.

11. Ланчук Н. В. 130 років Житомирському музею (1865-1995) / Н. В. Ланчук // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею / відп. ред. Кругляк Б.А. – Житомир: «Форзац», 1995. – С. 10-15.

12. РФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 157-а "Пулинський український колгосп ім. 12-річчя Жовтня 1930 р."

13. РФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 157-б "Житомирська єврейська сільсько-господарська артіль "Друкар-колективіст" 1929-1931 р."

14. РФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 157-в "Сингурський колгосп 1930-1931 р."

15. РФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 157-г "Мар'янівський колгосп".

16. РФ ІМФЕ. – Ф. 15-3. – Од. зб. 157-д "Єврейський колгосп в м. Пулинах. Б/д".

17. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. – Од. зб. 10.

18. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. – Од. зб. 20 "Бюро Волинської секції наукових робітників".

19. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. – Од. зб. 32 "П'ятирічний план досліджування нацменшості Волині розроблений Етнографічним відділом разом з аспірантурою Секції Етнографії Волинського Державного Музею на 1929/30-1933/34 рр."

20. РФ ІМФЕ. – Ф. 16. – Од. зб. 39 "Стара Буда" німецький колгосп Пулинського району на Волині, 1929 р."

21. РФ ІМФЕ. – Ф. 15-1. – Од. зб. 2 "Біографічні документи В.Г. Кравченка" 1934 р.

22. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток / Г. А. Скрипник / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського. – К.: Наукова думка. – 1989. – 304 с.

23. ЦДАВОВУ – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 190.